

Географія

Зовнішнє оцінювання

*Довідник для учнів
та абітурієнтів*

Навчальний посібник

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 911.075.3
ББК 26.8я72
Г27

Географія. Зовнішнє оцінювання.
Г27 Довідник для учнів та абітурієнтів. —
Тернопіль: Навчальна книга — Богдан,
2008. — 640 с.

ISBN 978-966-10-0067-3

Якщо для зовнішнього незалежного оцінювання ви обрали географію — цей довідник для вас. У ньому в доступній і зручній формі викладено теоретичний програмовий матеріал шкільного курсу географії (6–10 класи).

Для випускників шкіл та вступників до вищих навчальних закладів, учителів, усіх, хто цікавиться географією.

ББК 26.8я72

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути
використана чи відтворена в будь-якому вигляді
без дозволу автора чи видавництва*

ISBN 978-966-10-0067-3

© Навчальна книга —
Богдан, макет, художнє
оформлення, 2008

ЗМІСТ

Початковий курс. 6 клас

Розвиток географічних знань про землю	10
Епоха великих географічних відкриттів	10
Земля — планета Сонячної системи	13
Сонячна система	13
Обертання Землі	15
Зображення поверхні Землі	17
Глобус — модель Землі. Географічні координати	17
Географічна карта.....	22
Складання топографічного плану.....	24
Складання карт	26
Літосфера	29
Внутрішня будова Землі.....	29
Основні форми рельєфу Землі.....	35
Гідросфера	39
Світовий океан — головна частина гідросфери Землі	39
Води суші	46
Обмін теплом і вологою між океаном і сушею	53
Атмосфера — повітряна оболонка Землі	55
Погода. Елементи і явища погоди.....	57
Клімат Землі.....	64
Біосфера	68
Біосфера — сфера життя живих організмів і людини	68
Кругообіг речовин у природі	73

Земля — планета людей. Народи світу	76
Країни світу	80

Географія материків і океанів. 7 клас

Вступ	82
Поверхня Землі.....	82
Карта як джерело географічних знань.....	83
Головні особливості природи Землі	85
Літосфера і рельєф	86
Атмосфера і клімат Землі	90
Гідросфера. Світовий океан	94
Географічна оболонка.....	101
Океани	106
Тихий океан	106
Індійський океан.....	108
Атлантичний океан	110
Північний льодовитий океан.....	113
Африка	115
Географічне положення й історія дослідження..	115
Природа материка	118
Народи і країни.....	126
Австралія	133
Географічне положення та історія дослідження.	133
Природа материка	134
Населення	138
Океанія	140
Географічне положення й історія дослідження..	140
Природа Океанії.....	141
Народи і країни.....	142

Південна Америка	143
Географічне положення й історія дослідження..	143
Природа материка	145
Народи і країни.....	151
Антарктида.....	155
Північна Америка	158
Географічне положення й історія дослідження .	158
Природа материка	159
Народи і країни.....	166
Євразія	170
Географічне положення й історія дослідження..	170
Природа материка	171
Народи і країни.....	179
Земля — наш дім	190
Особливості географічної оболонки.....	190
Взаємодія природи і суспільства.....	193

Географія України. 8—9 класи

Загальна характеристика території України	197
Формування території України та становлення її державності.....	197
Сучасна державна територія і кордони України.....	200
Адміністративно-територіальний устрій.....	204
Українські історичні землі.....	205
Географічне положення України.....	222
Джерела географічної інформації	227
Географічні дослідження на території України.....	233

Фізична географія України

Геологічна будова. Рельєф і корисні копалини території України	241
Геологічна будова	241
Рельєф.....	252
Корисні копалини	262
Клімат.....	273
Моря	284
Чорне море	284
Азовське море	286
Внутрішні води.....	287
Ґрунти. Рослинний і тваринний світ України	299
Ґрунти.....	299
Рослинність.....	303
Тваринний світ	306
Охорона природи та раціональне природоко- ристування	308
Природне районування України	316
Природні комплекси	316
Зона мішаних лісів.....	319
Лісостепова зона.....	322
Степова зона	324
Українські Карпати.....	326
Крим	330

Соціально-економічна географія України

Населення України	334
Чисельність населення. Природний приріст та міграції.....	334
Національний склад населення	339

Розміщення населення. Міське і сільське розселення	343
Трудові ресурси.....	349
Природні ресурси	353
Загальна характеристика господарства	360
Національно-господарський комплекс, його структура	360
Промисловість	367
Паливно-енергетичний комплекс	372
Металургійна промисловість	378
Машинобудування	383
Хімічна промисловість	390
Лісова і деревообробна промисловість.....	395
Легка промисловість	399
Будівельно-індустріальний комплекс	401
Агропромисловий комплекс.....	405
Сільське господарство	408
Харчова промисловість.....	415
Транспорт	417
Сфера послуг. Соціальна інфраструктура.....	423
Зовнішні економічні зв'язки.....	430
Соціально-економічне районування України.....	434
Донецький район.....	437
Північно-східний район.....	444
Придніпровський район.....	450
Центральноукраїнський район.....	458
Причорноморський район.....	462
Столичний район	470
Волинський район.....	479
Карпатський район	485
Подільський район.....	492

Економічна і соціальна географія світу.**10 клас**

Політична карта світу	498
Етапи формування політичної карти	498
Групування країн	501
Державний устрій країн	502
Типологія країн	506
Світові природні ресурси. Взаємодія суспільства і природи	518
Природні ресурси	521
Населення світу	528
Чисельність і відтворення населення	528
Структура населення	529
Розміщення населення	533
Міграції населення	536
Світове господарство	539
Вплив НТР на світове господарство	539
Світове господарство	541
Міжнародна економічна інтеграція	546
Міжнародні економічні відносини	549
Промисловість	552
Сільське господарство	563
Транспортна система	568
Глобальні проблеми людства	572
Європа	575
Природні ресурси	576
Населення	578
Господарство	579
Росія	586
Географічне положення. Державний устрій	586
Населення	588

Природно-ресурсний потенціал.....	591
Господарство	593
Азія	598
Природні ресурси	599
Населення	601
Господарство	602
Макрорегіони.....	604
Африка	611
Природні ресурси	612
Населення	613
Господарство	614
Макрорегіони.....	616
Північна Америка	618
Сполучені Штати Америки.....	618
Канада	626
Латинська Америка	629
Природні ресурси	630
Населення	631
Господарство	632
Австралія	636
Океанія	637

ПОЧАТКОВИЙ КУРС

6 клас

Розвиток географічних знань про Землю

Епоха великих географічних відкриттів

Тисячоліття тому Земля уявлялася людині плоскою поверхнею, з усіх боків оточеною океаном. Давньогрецькі географи розрізняли лише дві частини світу — Європу й Азію. Під час панування римлян, що завоювали південне узбережжя Середземного моря, з'явилася назва третьої частини світу — Африка.

Від таких уявлень про Землю через географічні відкриття і подорожі людство поступово приходило до сучасної географічної карти світу. Найбільшу кількість географічних відкриттів в історії Землі було зроблено із середини XV ст. до середини XVII ст. Цей період прийнято називати **епохою Великих географічних відкриттів**. Вони були розпочаті португальськими й іспанськими мореплавцями, а далі продовжені англійцями, французами, голландцями.

Головним організатором португальських експедицій був принц Генріх, прозваний Море-

плавцем. Він усіляко сприяв розвитку португальського флоту: організував Морехідну школу, Географічний дослідницький інститут, в якому удосконалювалися способи навігації і навігаційні прилади: магнітний компас, гномон (сонячний годинник), астролябія (прилад для орієнтування за зірками). У 1490 р. тут було створено перший глобус. Його виготовив учений із Нюрнберга Мартін Бехайм.

Португальські експедиції. Відкриття морського шляху в Індію. У 1497 р. король Португалії Мануел Щасливий задався метою будь-що знайти морський шлях в Індію. Занадто дорого обходилися східні прянощі і коштовності, що привозили в Європу сушею. Експедицію на трьох кораблях очолив **Васко да Гама**.

Вийшовши далеко в Атлантичний океан, він повернув на схід на паралелі крайньої південної точки Африки — мису Голковий. Далі пішов на північ уздовж східного узбережжя Африки до Мозамбіку. Уперше португальці вступили в контакт з арабами у торговому місті Мамбаса. Потім Васко да Гама перетнув Індійський океан і досяг Калікута — порту на півдні Індії. Відкриття європейцями морського шляху в Індію було найбільшою подією в історії світової торгівлі.

Іспанські експедиції. Відкриття Нового Світу. У XV ст. в Іспанії зростає інтерес до держав Сходу. Про незліченні багатства Індії розповідають легенди. Король Іспанії бачить, що шлях до бе-

регів Африки закритий португальським флотом; караванні шляхи на Схід контролюються турецькими й арабськими купцями. Що ж робити? **Христофор Колумб** (італієць за походженням) запропонував проект західного шляху в Індію. Він був гарним картографом і поділяв думку багатьох учених того часу про те, що Земля має кулясту форму. Колумб запропонував пливати в Індію через Атлантичний океан на захід. Про існування величезного масиву суші на цьому шляху в цей час ніхто не підозрював.

У серпні 1492 р. ескадра з трьох кораблів покинула береги Іспанії, але тільки в жовтні на обрії з'явилася темна смужка суші. Сьогодні ми знаємо, що це були острови Центральної Америки. Але Колумб вважав ці землі Східною Азією, «воротами» в Індію, тому місцевих жителів назвав індіанцями.

У відкриті Колумбом землі рушив потік переселенців. На островах і узбережжі Центральної Америки виникли іспанські поселення.

Родом з Італії був і **Амеріго Веспуччі**. У торговельних справах він зробив декілька походів до берегів Америки (у 1499–1502 рр.) і першим зробив висновок про те, що земля, відкрита Колумбом, зовсім не Азія, а невідома раніше велика суша — Новий Світ. Згодом на честь мандрівника ця частина суші була названа Америкою. Амеріго Веспуччі описав природу і населення нововідкритих територій.

Однак західний шлях в Індію не давав спокою мореплавцям. **Фернан Магеллан**, португалець за національністю, перейшов на службу до короля Іспанії і запропонував йому зухвалий план — досягти берегів Азії, обійшовши Америку з півдня.

20 вересня 1519 р. почалася навколосвітня подорож Магеллана. Флотилія з п'яťох кораблів перепливла Атлантичний океан і рушила уздовж берегів Південної Америки в пошуках протоки в «Південне море» (Тихий океан). Після довгих зусиль і втрат протока, яку згодом назвали Магеллановою, була знайдена.

Перепливши Тихий океан, Магеллан підійшов до островів Індонезії і записав у бортовому журналі висновок про те, що, обійшовши Землю, він знову потрапив у Старий Світ. Назад в Іспанію повернулося лише декілька супутників Магеллана, сам мореплавець загинув на Філіппінських островах.

Земля — планета Сонячної системи

Сонячна система

Сонце — це зірка (розжарена вогняна куля), центральне тіло *Сонячної системи*. Навколо Сонця обертається 9 планет: *Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон*.

Планети, на відміну від зірок, світяться завдяки відбитим сонячним променям.

Місяць — природний супутник Землі. Він обертається навколо Землі і разом із Землею — навколо Сонця. Один оберт навколо Землі Місяць робить за 28 діб. Коли Земля закриває Місяць від світла Сонця, відбувається місячне затемнення.

Спостерігаючи за небесними світилами, люди навчилися складати місячний і сонячний календарі, визначати час і своє місцезнаходження на суші й в океані, а ще — дослідили форму і розміри Землі.

Відомо, що між усіма космічними тілами існує взаємне притягання. Місяць розташований найближче до Землі, тому його притягання відчувається тут досить сильно. Притяганням Місяця пояснюються **припливи і відпливи** Світового океану. У визначений час доби рівень води у Світовому океані підвищується, а потім знижується. Океан ніби «дихає». Це цікаве явище найкраще спостерігається на берегах морів, де висота припливної хвилі нерідко досягає декількох метрів.

Зоряне небо. Зірки — це розжарені небесні світила, що випромінюють світло. Вони віддалені від Землі на величезні відстані. Зараз в обсерваторіях вивчають хімічний склад зірок, товщину їхньої атмосфери, температуру і розміри, швидкість обертання навколо своєї осі і відносну швидкість руху.

Уже давно люди розділили зоряне небо на сузір'я — ділянки з певними групами яскравих зірок — і кожному з них дали свою назву. Виділяють 88 сузір'їв. Одне з них — *сузір'я Великої Ведмедиці*, яке за формою нагадує ківш. Найяскравішою зіркою у *сузір'ї Малої Ведмедиці* є Полярна зірка. Над територією нашої країни вона завжди розташована на півночі.

Обертання Землі

Обертання Землі навколо своєї осі. Земля обертається навколо своєї осі із заходу на схід. Повний оберт вона здійснює за 24 години, тобто за одну добу.

Земна вісь — уявна вісь, навколо якої відбувається обертання Землі. Вона нахилена до площини її орбіти під кутом $66^{\circ}33'$. Цей кут під час руху Землі не змінюється. Північний кінець уявної осі спрямований завжди у бік Полярної зірки.

Полюси Землі. Дві точки на земній поверхні, через які проходить уявна вісь обертання Землі, називають *полюсами*. Їх два: Північний і Південний. На однаковій відстані від полюсів на поверхні земної кулі проведено уявне коло — екватор. На північ від екватора розташована Північна півкуля Землі, на південь — Південна.

День і ніч. Земля обертається навколо своєї осі з заходу на схід. Сонце постійно освітлює Землю. Однак, обертаючись, Земля підставляє до Сонця то один бік, то інший. На освітленій Сонцем сто-

роні буває день, а на протилежній у цей час — ніч. Таким чином, зміна дня і ночі є наслідком обертання Землі навколо своєї осі.

Обертання Землі навколо Сонця. Земля робить повний оберт навколо Сонця за 365 діб і 6 годин, тобто за рік. Для зручності вважають, що в році рівно 365 діб, а через кожні чотири роки, коли з решти часу «назбирається» ще 24 години, у році буває 366 днів. Цей рік називається високосним, а одну добу додають до лютого.

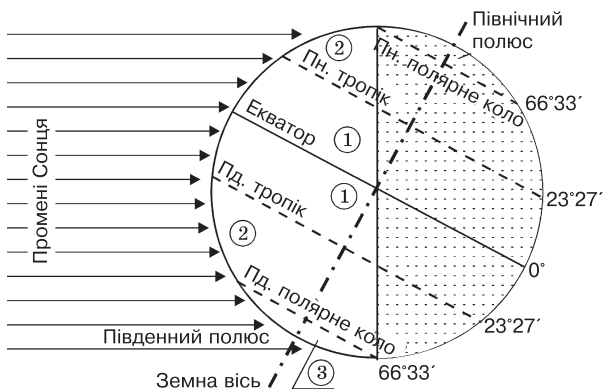

Рис. 1. Теплові пояси Землі:
1 — жаркий пояс; 2 — помірні пояси;
3 — холодні пояси

Пори року. Зміна дня і ночі відбувається на Землі безперервно. Але два рази на рік у *дні весняного й осіннього рівнодення* (21 березня і 23 вересня) їхня тривалість однакова в усіх точках земної кулі.

Найдовший день і найкоротша ніч — у *день літнього сонцестояння*, який у Північній півкулі припадає на 22 червня. В цей час земна вісь нахилена північним кінцем до Сонця. Північна півкуля отримує більше тепла, ніж Південна, а тому в першій з них — літо, в другій — зима. 22 грудня, навпаки, до Сонця нахилений південний кінець земної осі. У Південній півкулі в цей час літо, а в Північній — зима. Це — *день зимового сонцестояння*, найкоротший у Північній півкулі.

На екваторі день завжди дорівнює ночі.

Зображення поверхні Землі

Глобус — модель Землі.

Географічні координати

Як і всі планети Сонячної системи, Земля має форму кулі. Це відкриття належить давньогрецькому вченому Арістотелеві. Середній радіус земної кулі 6 371 км. Планета наша дещо сплюснута біля полюсів: полярний радіус на 21 км менший від екваторіального.

Зменшеною моделлю земної кулі є **глобус**. На глобусі земна поверхня передана майже без спотворень.

Для визначення місцезнаходження будь-якої географічної точки на глобус нанесено **градусну сітку**. Вона має вигляд тонких ліній.

На однаковій відстані від полюсів проведено коло, що називається **екватором**. Його довжина — понад 40 000 км. Паралельно до екватора на глобусі через певні відстані проведено кола — **паралелі**. За довжиною вони різні. Найдовша паралель — сам екватор, найкоротша паралель проходить біля полюсів.

Від Північного полюса до Південного перпендикулярно до екватора також проведено лінії. Вони мають вигляд півкіл і називаються **меридіанами**. Довжина усіх меридіанів однакова (приблизно 20 000 км). За допомогою градусної сітки визначають **географічні координати** будь-якої точки, тобто широту і довготу.

Географічна широта — це величина дуги меридіана від екватора до заданої точки у градусах. Так, Київ знаходиться на 50° північної широти (скорочено — пн. ш.), Каїр — на 30° пн. ш. Отже, щоб визначити географічну широту будь-якої точки на глобусі, треба знайти, на якій паралелі вона знаходиться. Москва розташована між 50° і 60° пн. ш., але ближче до 60° паралелі, отже, широта Москви приблизно 56° пн. ш. Москва, Київ, Каїр розташовані на північ від екватора, тому їхня широта північна.

На південь від екватора будь-яка точка матиме південну широту (скорочено — пд. ш.).

Географічна довгота — це величина дуги паралелі від початкового меридіана до заданої точки у градусах. Початковий, або нульовий, меридіан обрано умовно, і проходить він через Гринвіцьку обсерваторію, що знаходиться недалеко від Лондона (тому його називають ще Гринвіцьким).

На схід від цього меридіана буде східна довгота (скорочено — сх. д.), на захід — західна (зх. д.). Так, довгота Києва — 30° сх. д, а Ріо-де-Жанейро — 44° зх. д. Таким чином, географічні координати м. Києва такі: 50° пн. ш і 30° сх. д.

Розподіл світла і тепла на Землі. Сонце — джерело світла і тепла на Землі. Воно забезпечує енергією усі процеси, що відбуваються на нашій планеті. Розподіл сонячного тепла на поверхні Землі неоднаковий. Коли Сонце знаходиться високо над горизонтом, його світло потрапляє на поверхню Землі під великим кутом, а отже, сильніше її нагріває. При низькому положенні Сонця над горизонтом його промені ніби ковзають по поверхні Землі, слабко її нагріваючи.

Під час руху Землі по орбіті виникають певні особливості її освітлення сонячними променями. У зв'язку з цим на Земній кулі проводять умовні паралелі — тропіки і полярні кола.

Північний тропік — паралель $23^\circ 27'$ пн. ш., на якій тільки раз на рік у день літнього сонцестояння (22 червня) опівдні Сонце стоїть прямо над головою — в зеніті. Сонячні промені падають перпендикулярно до земної поверхні. Таке саме

положення Сонця фіксується на **Південному тропіку** ($23^{\circ}27'$ пд. ш.) в день зимового сонцестояння (22 грудня). Таким чином, тропіки є природними межами положення Сонця в zenіті: далі на північ від Північного тропіка і далі на південь від Південного тропіка Сонце ніколи не буває прямо над головою. На всіх широтах між тропіками Сонце буває в zenіті двічі на екваторі, зокрема, у дні весняного і осіннього рівнодень.

Північне полярне коло — це паралель $66^{\circ}33'$ пн. ш., на якій у день літнього сонцестояння цілу добу Сонце не заходить над горизонтом. На **Південному полярному колі** ($66^{\circ}33'$ пд. ш.) 22 червня Сонце цілу добу не показується над горизонтом. І навпаки, в день зимового сонцестояння на Північному полярному колі цілу добу триває ніч, тоді як на Південному — день.

Полярні кола є границями полярних днів і полярних ночей. Полярний день може тривати в полярних областях від однієї доби на широті Північного і Південного полярних кіл до 189 діб на Північному і Південному полюсах. Під час полярного дня Сонце не опускається за горизонт. У Північній півкулі на широті Північного полярного кола цей період починається 22 червня. Полярна ніч — це період, коли Сонце не з'являється над горизонтом. Чим далі від полярного кола до полюса, тим довша полярна ніч. На широті полярного кола вона триває одну добу, а на полюсі — 178 діб. У Північній півкулі на широті

Північного полярного кола полярна ніч починається 22 грудня. Аналогічне явище спостерігається у Південній півкулі, але в іншому півріччі.

Теплові пояси Землі (пояси освітленості). Найбільше сонячного тепла одержує територія, розташована по обидва боки від екватора (рис. 1). Упродовж усього року Сонце стоїть тут високо над горизонтом, сильно прогріваючи сушу й океан. Цю територію називають *жарким тепловим поясом*, який знаходиться приблизно між Північним і Південним тропіками. Біля полюсів Землі увесь рік холодно. Навіть влітку Сонце стоїть тут низько над горизонтом. Ці території одержали назву *північний і південний холодні пояси* Землі. Вони розташовані навколо полюсів, і поширюються приблизно до Північного і Південного полярних кіл відповідно. Між жарким поясом і холодними поясами розташовані *північний і південний помірні теплові пояси*.

? Запитання і завдання для повторення

1. Чи змінюється тривалість дня на екваторі?
2. Чому на Землі бувають літо і зима?
3. Чому на Землі бувають день і ніч?
4. Чи змінюється тривалість полярного дня, якщо рухатися від полярного кола до полюса?
5. Яка тривалість полярної ночі на широті Північного полярного кола?
6. Коли настає полярна ніч на широті Південного полярного кола?